

R. J. te Rijdt

Figuurstudies van het Amsterdamse particuliere tekengenootschap 'Zonder Wet of Spreuk' (ca. 1808–1819)

Het onderzoek naar de vele particuliere genootschappen die ons land in de 18de en vroege 19de eeuw telde, wordt bemoeilijkt doordat de archiefstukken meestal bij een van de laatste bestuursleden bleven en daar na verloop van tijd verloren gingen. Veel genootschappen bestonden slechts enkele decennia. De namen ervan zijn vaak alleen bekend uit contemporaine opsommingen of door een terloopse vermelding met betrekking tot een der leden; in andere gevallen kennen we slechts een feestzang of het gedrukte reglement van een genootschap. Enig inzicht in de ledenlijst en de werkzaamheden ontbreekt in veel gevallen. Het is daarom een bijzondere omstandigheid wanneer, als gevolg van een nieuwe vondst, de mogelijkheid zich voordoet een groot aantal reeds bekende gegevens zodanig te rangschikken dat er een redelijk beeld ontstaat van een van die obscuur gebleven genootschappen.

De nalatenschap van de landschapschilder en tekenleraar Abraham Johannes Ruytenschildt (1778–1841) bevat een notitieblad met enkele gegevens over een niet met name genoemd tekengenootschap.¹ De tekst van het handschrift biedt niettemin voldoende gegevens om als uitgangspunt voor nader onderzoek te dienen en luidt:

<i>Huur</i>	<i>f</i> 65,-
<i>Ligt</i>	<i>f</i> 52,-
<i>Modelle</i>	<i>f</i> 20,-
<i>Pedel</i>	<i>f</i> 20,-
<i>Thee en Suyker</i>	<i>f</i> 12,-
<i>Extra onkosten</i>	<i>f</i> 12,-
<i>tekort van A^o. passato</i>	<i>f</i> 20,-
<i>Nieuwjaar</i>	<i>f</i> 3,-
	<i>f</i> 204,-

Contributie voor 14 personen de man f 14,-
14/204/14
6

<i>Brondgeest 11</i>	[Albertus Brondgeest 1786–1849]
<i>Saportas 2</i>	[Abraham Jacob Saportas 1777–1836]
<i>Hulswit 3</i>	[Jan Hulswit 1766–1822]
<i>Brand 12</i>	[Albertus Jonas Brandt 1788–1821]
<i>Stokvisch 8</i>	[Hendrik Stokvisch 1768–1823]
<i>Bernard 6</i>	[Jean Bernard 1765–1823]
<i>Praetorius 10</i>	[Pieter Ernst Hendrik Praetorius 1791–1876]
<i>Michaëlis 4</i>	[Gerrit Jan Michaëlis 1775–1857]
<i>Westenberg 13</i>	[Pieter George Westenberg 1791–1873]
<i>Ruytenschildt 1</i>	[Abraham Johannes Ruytenschildt 1778–1841]
<i>Muller 9</i>	[Gerrit Muller 1779–1826] ²
<i>Dasveld 5</i>	[Jan Dasveldt 1770–1855]
<i>Van Os 7</i>	[Pieter Gerardus van Os 1776–1839]
<i>Dawaille 14</i>	[Jean Augustin Daiwaille 1786–1850]

Maandag den 4 november beginnen

Deze beknopte aantekeningen moeten gemaakt zijn voor een genootschap dat slechts veertien leden telde. De nummers achter de namen van de tekenaars hebben mogelijk betrekking op de volgorde waarin zij bij toerbeurt de pose van het te tekenen model zouden vaststellen. Getuige de meervoudsvorm *modelle* was het blijkbaar de bedoeling dat er, anders dan bijvoorbeeld bij de Amsterdamse stadstekenacademie waar men een vast model in dienst had, in de loop van het jaar verschillende personen zouden poseren. De deelnemerslijst is voor ons het meest informatieve deel van het geschrevene. Deze sleutel maakte het mogelijk om gericht te zoeken naar studies die bij dit tekenenootschap gemaakt konden zijn. Er werden verschillende voorbeelden teruggevonden van tekeningen waarop hetzelfde model weergegeven is. Daarnaast bleek een aantal kunstenaars de figuurstudies te hebben toegepast in getekende of geschilderde voorstellingen. Hierdoor kan men een goed beeld krijgen van het type studies dat getekend werd bij dit genootschap en van de wijze waarop sommige kunstenaars gebruik maakten van de tekeningen die zij oorspronkelijk ter oefening vervaardigd hadden. Daarbij is het nu mogelijk om een grote groep figuurstudies uit het begin van de 19de eeuw te plaatsen in haar precieze kunsthistorische context. Zo bezit ook het Rijksprentenkabinet een groot aantal onafhankelijk van elkaar verworven werken die met het tekenenootschap in verband te brengen zijn.

Hoewel de levensbeschrijvingen in de 19de-eeuwse kunstenaarslexica van Van Eijnden & Van der Willigen, Immerzeel en Kramm meestal gebaseerd zijn op mededelingen van de kunstenaars zelf, wordt in verband met de tekenaars op de ledenlijst nergens gewag gemaakt van het lidmaatschap van een particulier tekenenootschap. Wel vindt men in deze gedrukte bronnen verschillende verwijzingen naar de sterke onderlinge banden die er tussen sommige leden bestonden. Jan Hulswit was waarschijnlijk de meest invloedrijke kunstenaar van de groep. Van Brondgeest, Praetorius en Westenberg is bekend dat zij leerlingen van Hulswit waren,

de laatstgenoemde zelfs vijf jaar lang, van 1808 tot 1813. Over Dasveldt weten we dat hij voornamelijk uit liefhebberij tekende en daarbij onderwezen werd door zijn vriend Stokvisch. Brondgeest was een leerling van Van Os, die hem in contact bracht met Hulswit en met Wouter Johannes van Troostwijk (1782–1810). Ook Brandt was een leerling van Van Os.

Het tekenenootschap moet zonder twijfel gelocaliseerd worden in Amsterdam, waar bijna alle leden het grootste gedeelte van hun leven hebben gewerkt. Op de deelnemerslijst zijn zowel beroeps- als amateurkunstenaars vertegenwoordigd. Zo hadden Dasveldt, Brondgeest, Saportas, Bernard, Praetorius en Muller hun belangrijkste inkomsten uit de handel. Op Saportas na is er van alle leden werk bewaard gebleven; de meeste van hen zonden af en toe schilderijen in op kunsttentoonstellingen. De aanwezigheid van Saportas in dit gezelschap is dan ook opmerkelijk. Als koopman en kunstverzamelaar was hij onder meer bestuurslid van de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam; het was echter nog niet bekend dat hij de kunst zelf ook actief beoefend heeft.

Door een gelukkig toeval is de naam van het genootschap bekend uit een summier overzicht dat Praetorius voor zijn nabestaanden opstelde over zijn loopbaan als liefhebber in de kunst.³ Daarin lezen we dat hij, na het leren van de grondbeginselen van het tekenen bij Chrétien du Bois, in 1813 bij Jan Hulswit onderwijs kreeg in het schilderen. In datzelfde jaar werd hij ook opgenomen in het *Teekengezelschap (gekleed model) onder de spreuk Zonder Wet of Spreuk*.⁴ Bij deze aantekening noteerde Praetorius de namen van de kunstenaars die op dat moment lid waren. Er zijn slechts twee verschillen met de ledenlijst uit Ruytenschildts nalatenschap: in plaats van Daiwaille en Muller maakten Georgius Jacobus Johannes van Os (1782–1861) en Julianus Antonius Heintzen sr. (1774–1844) in 1813 deel uit van het genootschap.⁵ Als bijzonderheden vermeldt Praetorius tenslotte dat men toen bij Michaelis thuis vergaderde en dat P. G. van Os buitenlid was.⁶ Doordat van Praetorius precies bekend is wanneer hij

Afb. 1. Albertus Brondgeest, Twee studies van een staande vrouw, 1815. Rood krijt, penseel in bruin, 208 x 191 mm. Particuliere collectie.

toetrad tot het genootschap *Zonder Wet of Spreuk* kan het manuscript uit de nalatenschap van Ruytenschildt gedateerd worden tussen 1813 en 1820 aangezien Brandt als eerste van de ledenlijst op 12 februari 1821 stierf. In deze periode viel 4 november alleen in 1816 op een maandag.⁷

Er zijn thans figuurstudies van Ruytenschildt en Brondgeest bekend waarvan het opschrift expliciet aangeeft dat de tekening ontstaan is bij *Zonder Wet of Spreuk*. De naam van het tekengenootschap komt voor op een 23 oktober 1815 gedateerde tekening van Brondgeest, die om deze reden uitzonderlijk is binnen het oeuvre van de kunstenaar (afb. 1).⁸ Zijn andere figuurstudies die, zoals we later nog zullen zien, ook aanwijsbaar tijdens een samenkomst van *Zonder Wet of Spreuk* ontstaan moeten zijn, missen deze aantekening. Ruytenschildt daarentegen had de gewoonte om zijn studietekeningen te annoteren. Ze zijn vrijwel alle nauwkeurig gedateerd, terwijl het grootste gedeelte bovendien ook nog voorzien is van het opschrift *Zonder Wet of Spreuk*.⁹ Van de zevenentwintig mij bekende

bladen met deze annotatie is het vroegste 22 februari 1808 gedateerd en het laatste 8 maart 1819. Deze studies blijken alle op maandagen te zijn getekend. De zeven mij bekende figuurstudies die Ruytenschildt na 1819 maakte – gedateerd tussen 27 december 1820 en 4 december 1822 – missen de aantekening *Zonder Wet of Spreuk* en zijn alle ontstaan op woensdagen.¹⁰ Waarschijnlijk was het oude genootschap toen opgeheven en zette Ruytenschildt zijn tekenoefeningen voort in een ander verband en op een andere dag. Het karakter van deze latere tekeningen wijkt overigens niet af van het werk dat bij *Zonder Wet of Spreuk* ontstond. Alle figuurstudies van Ruytenschildt, zowel voor als na 1820, stammen uit de maanden november tot en met maart. Uit de jaren tussen 1812 en 1816 zijn vier voorbeelden bewaard gebleven van twee tekeningen die gedateerd zijn op opeenvolgende maandagen; ook uit 1821 zijn tekeningen van twee opeenvolgende woensdagen bekend.

Er zijn mij slechts drie gedateerde tekeningen van Ruytenschildt bekend met opschriften die niet verwijzen naar *Zonder Wet of Spreuk*, maar qua stijl en onderwerp echter geheel aansluiten bij de rest van de figuurstudies. De oudste tekening is van maandag 7 december 1807 en draagt het opschrift *Op 't Collegie tot Vermeerdering van Kunst*, waarmee wellicht verwezen wordt naar een voorloper van *Zonder Wet of Spreuk*.¹¹ Een tekening van maandag 13 november 1809 met de annotatie *Wapen van Embden* zal in verband met de weergegeven pose later nog ter sprake komen.¹² Een maandag 26 februari 1810 gedateerde studie heeft als opschrift *Modern Collegie bij de heer W. J. van Troostwijk aan huys* (afb. 2).¹³ Ongetwijfeld werd hiermee bedoeld dat het genootschap die dag bij de kunstenaar Van Troostwijk was samengekomen om daar naar het gekleed model te oefenen. Van dat model is ook de studie bewaard gebleven die de beduidend minder begaafde figuurtekenaar Stokvisch rechts van Ruytenschildt maakte (afb. 3).¹⁴

Het feit dat Ruytenschildt en Stokvisch in genootschapsverband met de jonggestorven Van Troostwijk getekend hebben, is ook

Afb. 2. Abraham Johannes Ruytenschildt, Staand meisje met een mand op de rug, 1810. Zwart krijt, 310 × 205 mm. Particuliere collectie.

bekend uit de literatuur. In een redevoering ter herdenking van Van Troostwijk herinnerde Jeronimo de Vries aan het feit dat de overledene met een aantal bijzondere kunstvrienden in een niet nader genoemd verband regelmatig bijeenkomsten had ter beoefening van kunst.¹⁵ Als deelnemers noemde hij: Brondgeest, Bernard, Hulswit, P. G. en G. J. van Os, Stokvisch, Michaëlis, Dasveldt en Ruytenschildt. Omdat deze namen alle terug te vinden zijn op de twee geschreven ledenlijsten lijkt het gerechtvaardigd aan te nemen dat het tekengezelschap van Van Troostwijk identiek was met *Zonder Wet of Spreuk*. Een bevestiging van die veronderstelling wordt geleverd door twee tekeningen waarop Ruytenschildt en Van Troostwijk hetzelfde model

Afb. 3. Hendrik Stokvisch, Staand meisje met een mand op de rug. Rood krijt, 196 × 135 mm. Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo.

Afb. 4 (rechtsboven). Abraham Johannes Ruytenschildt, Zittende man met een juk op de rug, 1808. Zwart krijt, 255 × 181 mm. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.

Afb. 5 (rechtsonder). Wouter Johannes van Troostwijk, Zittende man met een juk op de rug, 1807. Zwart krijt, penseel in lichtbruin, 159 × 133 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

weergaven. Gewoontegetrouw tekende Ruytenschildt op zijn modelstudie van een op de rug geziene man met een juk aan dat de tekening op 22 februari 1808 bij *Zonder Wet of Spreuk* gemaakt was (afb. 4).¹⁶ Hetzelfde model werd door Van Troostwijk weergegeven in diens veel krachtiger tekenrant (afb. 5).¹⁷ Het verschil tussen de beide dateringen is helaas niet te verklaren en zou op een vervissing kunnen berusten.

Door Knoef is al gewezen op het feit dat Van Troostwijk en Hulswit in 1807 hetzelfde model, een vissende jongen, van verschillende zijden getekend hadden.¹⁸ Als mogelijke plaats van ontstaan van beide studies opperde hij toen Felix Meritis, waarvan bekend is dat men er oorspronkelijk naar het

Afb. 6. Wouter Johannes van Troostwijk, Zittende vrouw met een mand op schoot, 1808. Zwart krijt, 197 x 153 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 7 (onder). Jan Hulswit, Zittende vrouw met een mand op schoot. Rood krijt, 226 x 184 mm. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.

Afb. 8. Abraham Johannes Ruytenschildt, *Staande jongen met een takkenbos onder de arm*, 1815. Rood krijt, 293 × 210 mm. Particuliere collectie.
Afb. 9 (rechtsboven). Jean Bernard, *Staande jongen met een takkenbos onder de arm*, 1815. Rood krijt,

269 × 191 mm. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.

Afb. 10 (onder). Pieter George Westenberg, *Staande jongen met een takkenbos onder de arm*. Zwart krijt, penseel in bruin, 225 × 156 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

geklede model tekende. Recent onderzoek op basis van de notulen van het genootschap bracht aan het licht dat men al snel besloten heeft om eerst gedeeltelijk en later geheel over te gaan op het echte academietekenen naar een naaktmodel. Een van de redenen hiervoor was de overweging van de kunstenaars dat men thuis goedkoper kon tekenen naar een gekleed model.¹⁹ Het lijkt dus wel zeer aannemelijk dat de studies van de visende jongen uit 1807 ontstonden bij *Zonder Wet of Spreuk* of haar mogelijke voorloper *Tot Vermeerdering van Kunst*. Er is nog een tweede voorbeeld bewaard van een model dat zowel door Van Troostwijk als door Hulswit werd weergegeven. Ook in dit geval zijn de studies, waarop een vrouw met een mand op schoot is weergegeven, gemaakt vanuit standpunten die vrij ver uit elkaar lagen (afb. 6 en 7).²⁰

Eenmaal bekend met het type tekeningen dat Ruytenschildt bij *Zonder Wet of Spreuk* maakte, is het mogelijk om deze als oefening

Afb. 11. Gerrit Jan Michaëlis, Staand meisje dat drinkt uit een kom. Lithografie, 272 × 215 mm. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Leiden.

Afb. 12. Jean Augustin Daiwaille, Staand meisje dat drinkt uit een kom. Rood krijt, 265 × 202 mm. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Leiden.

Afb. 13 (onder). Albertus Brondgeest, Staand meisje dat drinkt uit een kom, 1810. Rood krijt, 220 × 147 mm. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Leiden.

gemaakte studies ook te herkennen in het oeuvre van andere leden van het tekeningsgenootschap. Zo tekende Ruytenschildt op 13 februari 1815 een op de rug geziene staande jongen met een takkenbos onder de arm (afb. 8).²¹ Van de studies die Ruytenschildts medetekenaars maakten van dit model zijn er tenminste nog twee bewaard gebleven. Bernard bracht de jongen in beeld vanuit een standpunt dat enigszins links van dat van Ruytenschildt was (afb. 9).²² Niet ver aan de andere zijde van Ruytenschildt moet Westenberg hebben gezeten. Diens uitbeelding van het model is voornamelijk getekend met een vrij breed penseel waarbij de precieze weergave van de details, zoals bijvoorbeeld de structuur van de bontmuts, van ondergeschikt belang was (afb. 10).²³ Uit deze tekeningen blijkt dat de kunstenaars geenszins gebonden waren om allen in dezelfde techniek te werken. De meeste *Zonder Wet of Spreuk*-tekeningen zijn met rood krijt getekend; bij de meest opmerkelijke groep tekeningen van het genootschap werd

Afb. 14. Albertus Brongdeest, Twee studies van een zittende vrouw. Ets, 113 × 167 mm, Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 15 (linksonder). Abraham Johannes Ruytenschildt, Zittende vrouw, 1816. Rood krijt, 325 × 204 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 16 (rechtsboven). Albertus Brongdeest, Staande vrouw met de rechterhand aan haar rok, 1813. Rood krijt, 247 × 180 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 17 (rechtsonder). Gerrit Jan Michaëlis, Staande vrouw met de rechterhand aan haar rok, 222 × 150 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 18. Gerrit Jan Michaëlis, *Heuvelachtig landschap*, 1814. Doek, 51 × 61 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

een voor figuurstudies weinig gebruikelijke techniek toegepast waarbij een lichte contourschets in rood of zwart krijt met bister werd gewassen.²⁴

De tekenoefeningen bij het genootschap *Zonder Wet of Spreuk* hebben in het oeuvre van sommige leden duidelijke sporen nagelaten. Een van de weinige litho's die Michaëlis maakte is gebaseerd op een figuurstudie die bij het genootschap was ontstaan (afb. 11).²⁵ Ook van twee andere leden zijn de tekeningen van dit model bekend. In de weergave van Daiwaille overheerst diens subtiële, enigszins sfumato-achtige tekentrant, waarbij echter tegelijkertijd pittige contrasten werden

aangebracht in de plooiwal (afb. 12).²⁶ Op een 1810 gedateerde tekening toont Brondgeest hetzelfde meisje in zijn wat zware tekentrant waarin met name de plooiwal wat stroef aandoet (afb. 13).²⁷ Voor de voltooide compositie op de litho werd Michaëlis' oorspronkelijke studie van een passende landschapsachtergrond voorzien, zoals ook incidenteel bij getekende figuurstudies gebeurde. Een andere onverwachte ontlening aan een *Zonder Wet of Spreuk*-studie is te zien op een ets door Brondgeest met twee uitbeeldingen van hetzelfde model, een zittende vrouw (afb. 14).²⁸ Het Rijksprentenkabinet bewaart de tekening die Ruytenschildt van haar

maakte op 4 november 1816, de dag die op het notitieblad over het genootschap genoemd wordt als de begindatum van de bijeenkomsten dat jaar (afb. 15).²⁹ Uit deze toepassing van een figuurstudie in een ets, waarbij de tekening overigens spiegelbeeldig werd afgedrukt, mag men concluderen dat Brondgeest een zekere waarde gehecht moet hebben aan zijn tekenoefeningen. Voor de kunstenaars die zich bezig hielden met het schilderen en tekenen van landschappen en stadsgezichten bleken de figuurstudies door hun stereotiepe poses zeer geschikt om te gebruiken als stoffage in grotere composities. Een goed voorbeeld van zo'n toepasbare studie is de afbeelding van een staande vrouw die met de rechterhand haar rok vasthoudt en achter zich steunt met haar linkerhand. De 1813 gedateerde tekening van Brondgeest is niet meteen te herkennen als een *Zonder Wet of Spreuk*-studie, maar kreeg het karakter van een zelfstandige tekening door de mate van uitwerking en door de toevoeging van een achtergrond, uitgebreide signatuur en datering (afb. 16).³⁰ Omdat ook de studie van Michaëlis naar dit model bewaard bleef, weten we in welke kring de beide tekeningen ontstonden (afb. 17).³¹ Michaëlis gebruikte zijn tekening het jaar daarop, in 1814, als model voor de overigens zeer kleinschalige hoofdfiguur in een geschilderd landschap (afb. 18).³² Behalve Michaëlis hebben ook enkele andere leden hun *Zonder Wet of Spreuk*-studies nog gebruikt in schilderijen en uitgewerkte tekeningen. Zo bevond zich enkele jaren geleden een schilderij van Brondgeest in de kunsthandel waarbij ook nog de *Zonder Wet of Spreuk*-studie voor een van de twee figuren op de voorgrond bewaard werd.³³ Pieter Gerardus van Os is echter degene geweest die zijn figuurstudies van het tekengenootschap het meest heeft toegepast in andere werken. In de veiling van zijn kunstnalenenschap bevond zich een omslag met niet minder dan 168 door hem getekende *moderne beeldjes*.³⁴ Van deze studies bevinden zich thans geen voorbeelden in Nederlandse openbare collecties. De oorsprong van de figuren op de schilderijen van Van Os kan echter worden afgeleid uit overeenkomstige

modelstudies door andere leden van het tekengenootschap. Op deze manier is het ook mogelijk om de studie die Ruytenschildt op maandag 13 november 1809 maakte in het logement *Het Wapen van Embden* te herkennen als een *Zonder Wet of Spreuk*-tekening (afb. 19).³⁵ Van Os gebruikte zijn uitbeelding van dit model, die hij iets ter linkerzijde van Ruytenschildt vervaardigde, in 1811 voor de aankleding van een geschilderd landschap (afb. 20).³⁶ De slapende jongen in deze voorstelling gaat zeer waarschijnlijk eveneens terug op een studie die bij *Zonder Wet of Spreuk* getekend werd. Hoewel er van deze pose geen andere versie bekend is, kan men het model zelf, een jongen van 12 à 14 jaar, herkennen op een groot aantal tekeningen van het genootschap en op andere schilderijen van Van Os. Een ongedateerde studie van Daiwaille toont hem in slaaphouding zittend tegen een boom (afb. 21).³⁷ Van Os gebruikte zijn tekening van dit model in 1810 in een geschilderde compositie (afb. 22); twee jaar later gebruikte hij de studie nog eens bij een variant in aquarel, waarin alleen de dommelende jongen ongewijzigd werd overgenomen (afb. 23).³⁸ De tekeningen van het genootschap *Zonder Wet of Spreuk* zijn voor Van Os een voorraad geweest waaruit hij nog lang geput heeft. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een 1833 gedateerd landschap met twee koeien en een herdersjongen, van wie ook een modelstudie door Ruytenschildt bestaat.³⁹ Bij het laatste hier te behandelen voorbeeld van gebruik van *Zonder Wet of Spreuk*-tekeningen staat weer een studie naar deze jongen centraal. Op een tekening van Hulswit is hij knikkerend afgebeeld (afb. 24).⁴⁰ Van Os bewaarde in zijn portefeuille een versie van dit model, getekend vanuit een standpunt dat iets rechts naast dat van Hulswit was. Deze studie paste hij toe in een geschilderd landschap uit 1811, waarbij Van Os de gehurkte jongen nu zo opstelde dat hij een hond aait (afb. 25).⁴¹ Ook van Praetorius bestaat een versie van de knikkerende jongen, die hij echter onmogelijk naar het leven kan hebben getekend, gezien de datering van het schilderij van Van Os en het feit dat Praetorius volgens eigen opgave pas in 1813 toetrad

Afb. 19. Abraham Johannes Ruytenschildt, Zittende vrouw die met haar hand boven de ogen in de verte kijkt, 1809. Rood krijt, 232 x 226 mm. Particuliere collectie.

Afb. 20 (onder). Pieter Gerardus van Os, Landschap met ruiter, herders en vee, 1811. Paneel, 37 x 48 cm. Verblijfplaats onbekend.

tot *Zonder Wet of Spreuk* (afb. 26).⁴² Deze tekening moet gecopieerd zijn naar de figuurstudie van zijn leermeester Hulswit. Dit blijkt niet alleen uit het feit dat de jongen onder precies dezelfde hoek is getekend, maar ook uit de op beide tekeningen voorkomende lijn die Hulswit aan zijn studie toevoegde om de achtergrond aan te geven. Nog in 1826 gebruikte Praetorius zijn tekening bij het stofferen van een geschilderd gezicht op de Amsterdamse Driehoekstraat (afb. 27).⁴³ De op de rug geziene jongen die naar het knikkerspel kijkt, baseerde Praetorius op een van de tekeningen die hij zelf bij *Zonder Wet of Spreuk* gemaakt had. Door een gedateerde studie van Brondgeest weten we dat men deze pose in 1816 tekende (afb. 28).⁴⁴ De oude vrouw op de achtergrond van het schil-

Afb. 21. Jean Augustin Daiwaille, *Zittende jongen*. Rood krijt, 156 × 201 mm. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Leiden.

Afb. 22 (onder). Pieter Gerardus van Os, *Landschap met zittende herder en vee*, 1810. Paneel, 37 × 49 cm. Verblijfplaats onbekend.

derij gaat misschien ook terug op een als oefening gemaakte figuurstudie, aangezien Praetorius haar in 1814 ook al eens op een geaquarelleerd topografisch gezicht afbeeldde.⁴⁵

Met betrekking tot 17de-eeuwse figuurstudies heeft Schatborn het onderscheid gemaakt tussen speciaal voor een bepaalde compositie gemaakte 'directe voorstudies' en de ooit bij een academie of genootschap ter oefening gemaakte, maar in composities 'toepasbare voorstudies'.⁴⁶ Hetzelfde onderscheid kan men zonder bezwaar ook bij de figuurstudies uit de 19de eeuw maken. De tekeningen van *Zonder Wet of Spreuk* konden onmiskenbaar gebruikt worden als toepasbare voorstudies. Men kan slechts speculeren of het genoot-

Afb. 23 (onder). Pieter Gerardus van Os, *Landschap met zittende herder en vee*, 1812. Aquarel, 275 × 410 mm. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.

schap bij het kiezen van de modellen en de 'acties' al rekening hield met de mogelijkheid om de oefentekeningen later te gebruiken in schilderijen.⁴⁷ Enkele kunstenaars maakten veel gebruik van de figuurstudies. Op grond van hun specialisatie in de kunst of maatschappelijke positie kan het feit dat de figuurstudies ook in andere composities toepasbaar waren nauwelijks een beweegreden zijn geweest om mee te rekenen. Van de beroepskunstenaars specialiseerden G. J. J. van Os en Brandt zich van meet af aan als bloem- en stillevenschilders, Dasveldt richtte zich na zijn leerjaren vooral op het uitbeelden van honden en ook Bernard legde zich voornamelijk toe op het dierschilderen, terwijl met name Heintzen en Sapor-tas als liefhebbers aanwezig waren, die

bovendien als enigen van het genootschap nooit schilderijen naar tentoonstellingen hebben ingezonden.

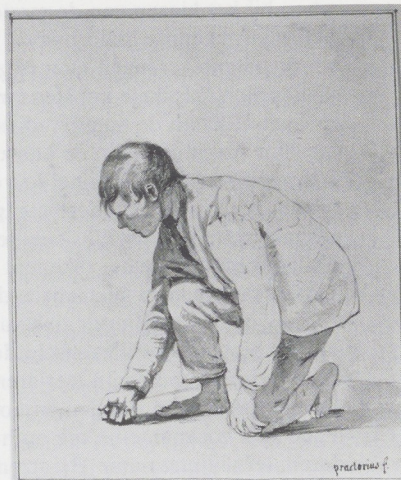
Uit de toepassingen in zelfstandige composities, met name door Van Os, wiens geschilderde landschappen door vele *Zonder Wet of Spreuk*-figuren bevolkt lijken te zijn, blijkt dat de studietekeningen voor de leden van het genootschap niet zonder belang waren. Op zichzelf is dit niet ongebruikelijk; zowel van het Dordtse genootschap *Pictura* als van het Utrechtse *Kunstliefde* zijn dergelijke voorbeelden bekend uit respectievelijk ongeveer 1787 en 1820–1830.⁴⁸ Ook de onderwerpen van de *Zonder Wet of Spreuk*-tekeningen waren allerm minst origineel. Bij tekenoefeningen naar het geklede model – uitgezonderd gelegenheden waarbij kunstenaars voor

Afb. 24. Jan Hulswit, Studieblad met onder andere knikkerende jongen. Zwart krijt, 159 × 162 mm. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel.
Afb. 25 (onder). Pieter Gerardus van Os, Landschap met herders en vee, 1811. Paneel, 62,5 × 46 cm. Particuliere collectie.

Afb. 26. Pieter Ernst Hendrik Praetorius naar Jan Hulswit, Knikkerende jongen. Zwart krijt, penseel in grijs, 151 × 125 mm. Particuliere collectie.

Afb. 27 (onder). Pieter Ernst Hendrik Praetorius, *Gezicht in de Driehoekstraat te Amsterdam, 1826*. Doek, 54 × 45 cm. Particuliere collectie.

Afb. 28 (boven). Albertus Brondgeest, *Twee studies van een staande jongen met de handen op de rug, 1816*. Rood krijt, 179 × 265 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

elkaar poseerden – koos men in de 18de en 19de eeuw vrijwel altijd voor figuren uit de lagere standen.⁴⁹ Bij *Zonder Wet of Spreuk* toonde men daarbij een grote voorkeur voor landelijk aangeklede modellen zoals hout-sprokkelaars, boeren, melkmeisjes en herders. Zij poseerden vaak blootsvoets, hetgeen ook bij toepassingen in voltooide composities werd overgenomen. Stedelijke onderwerpen, zoals dienstmeisjes of verkopers van diverse waar, zoals bijvoorbeeld bij *Kunstliefde* vaak uitgebeeld, zijn voor *Zonder Wet of Spreuk* vrij uitzonderlijk. De stereotiepe poses van de landelijk geklede modellen hebben een lange voorgeschiedenis en zijn het meest geïnspireerd op het werk van 17de-eeuwse (Italianiserende) landschap-schilders als Pieter van Laer, Jan Both en Adriaen van de Velde.⁵⁰ Het valt op dat de gekozen poses meestal houdingen van rust weergeven, waarbij opmerkelijk vaak rugfiguren voorkomen.⁵¹

Van de tijdgenoten van *Zonder Wet of Spreuk* zijn vooral de eveneens sterk landelijk geïnspireerde tekeningen en prenten van Jacob Ernst Marcus zeer verwant aan de studies van het tekengenootschap.⁵² De verhouding tussen deze beide groepen tekeningen is niet duidelijk. Enerzijds zijn er enkele voorbeelden bewaard van tekeningen van Van Troostwijk en Marcus die naar hetzelfde model gemaakt moeten zijn. Knoef wees er reeds op dat Marcus ook een aantal van die figuurstudies gebruikte in zijn *Prentwerk*, dat tussen 1807 tot 1816 in afleveringen verscheen.⁵³ Een voorbeeld van zo'n model dat zowel door Van Troostwijk (afb. 29) als door Marcus (afb. 30) werd getekend is de gehurkte man die met een kruik water schept.⁵⁴ Knoef veronderstelde dat Marcus voor zijn *Prentwerk* meermalen studies van Van Troostwijk heeft benut.⁵⁵ Anderzijds is het opvallend dat de toegewijde studietekenaar Marcus nooit genoemd wordt als lid van een genootschap waarin ook Van Troostwijk zat. In de opsomming van Jeronimo de Vries over de kunstvrienden van Van Troostwijk zoekt men vergeefs naar Marcus' naam. Hoewel de uitgave van het gelijkgerichte *Prentwerk* tot 1817 werd voortgezet, wordt de naam van Marcus evenmin op de ledenlijsten

Afb. 29. Wouter Johannes van Troostwijk, *Gehurkte man die water schept*, 1807. Zwart krijt, 173 × 150 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

van *Zonder Wet of Spreuk* aangetroffen. Wel is het bekend dat Marcus en Hermanus Fock in 1801 de oprichters waren van het tekengevoelnschap *Kunst zij ons Doel*, dat in 1806 niet minder dan 120 leden telde en als een tekenacademie prijzen uitdeelde voor de beste tekening naar gekleed model.⁵⁶ Het is mogelijk dat *Zonder Wet of Spreuk* opgericht werd als reactie op het zo groot geworden *Kunst zij ons Doel*.

Van de meeste leden van *Zonder Wet of Spreuk* zijn relatief zeer weinig figuurstudies bekend, vooral als men in aanmerking neemt dat men gedurende een groot aantal jaren wekelijks van oktober/november tot en met maart een studietekening maakte.⁵⁷ In 19de-eeuwse veilingcatalogi vindt men echter regelmatig vermeldingen van figuurstudies van leden van *Zonder Wet of Spreuk*. De 168 tekeningen van P.G. van Os kwamen reeds

Afb. 30 (linksonder). Jacob Ernst Marcus, *Gehurkt man die water schept*, Zwart krijt, 187 × 275 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 31 (boven). Albertus Brondgeest, *Een groep tekenaars*, hoogstwaarschijnlijk leden van het tekenenootschap *Zonder Wet of Spreuk*. Zwart krijt op blauw papier, 219 × 274 mm. Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam.

ter sprake. De in 1822 verkochte nalatenschap van Hulswit bevatte een portefeuille met *onderscheidene Kollegiebeeldjes* (...) *waaronder eenige van zijnen laatste tijd* en een portefeuille met *verschillende Beeldjes, naar het leven geteekend*.⁵⁸ Vaak bezaten de leden van het tekengezelschap ook figuurstudies door hun medeleden. Dat de kunstenaars van het genootschap elkaar onderling beïnvloedden blijkt ook uit hetzelfde type monogrammen waarmee verschillende leden hun werk signeerden.⁵⁹

Behalve het notitieblad en de figuurstudies is er hoogstwaarschijnlijk nog een andere herinnering aan het tekenenootschap *Zonder Wet of Spreuk* bewaard gebleven. Uit de

nalatenschap van Brondgeest stamt een tekening uit ongeveer 1810 à 1815 waarop vijf tekenaars te zien zijn (afb. 31).⁶⁰ Met hun hoeden op en jassen aan – het is blijkbaar winter – tekenen zij op bladen van een vrij klein en handzaam formaat, zoals duidelijk te zien is aan de portefeuille die de voorste man op zijn schoot heeft. Opmerkelijk is de wijze waarop de tekenaars nogal ver uit elkaar zitten op stoelen. Deze opstelling maakt een geïmproviseerde indruk en wijkt af van de uitbeeldingen die wij kennen van de grote, professioneel georganiseerde tekenenootschappen, waar men gebruik kon maken van speciaal daarvoor vervaardigde halfronde banken, die bovendien meestal

bestonden uit tenminste twee boven elkaar geplaatste rijen. Het is helaas onmogelijk om met zekerheid vast te stellen of we hier te doen hebben met een afbeelding van enkele leden van het genootschap *Zonder Wet of Spreuk*. Er zijn echter geen aanwijzingen dat de amateurkunstenaar Brondgeest tussen 1810 en 1820 ook nog lid geweest is van een ander genootschap waar men enigszins geïmproviseerd gezamenlijk naar een model tekende. De losse plaatsing van de afgebeelde tekenaars is in ieder geval niet in tegenspraak met de studietekeningen van *Zonder Wet of Spreuk*, waarop van soms ver uit elkaar gelegen standpunten onmiskenbaar hetzelfde model is weergegeven.⁶¹

Noten

¹ Particuliere collectie; eenzijdig beschreven blad, 323 × 195 mm, zeker niet in het handschrift van Ruytenschildt. Bij het notitieblad bevond zich ook een paspoort dat op 12 maart 1813 aan Ruytenschildt verstrekt was om zich van Amsterdam naar de vesting Naarden te begeven. Dit paspoort is afgebeeld in de aankondiging van de verkooptentoonstelling van circa 40 tekeningen door Ruytenschildt die in 1978 gehouden werd bij Galerie De Normandische Kat te Asperen.

² Mullers precieze geboortedatum is niet in de kunstenaarslexica opgenomen. Volgens opgave van de kunstenaar zelf werd hij op 20 september 1779 in Amsterdam geboren (aantekening in de ledenlijst van honoraire leden van de Amsterdamse tekenacademie: Gemeentearchief Amsterdam, PA 265, nr. 41a, p. 19). Deze datum komt overeen met de verjaardagsopdracht aan Muller op een tekening van Hulswit (zie noot 40).

³ Het manuscript bevindt zich in particulier bezit en werd voor het eerst gepubliceerd door P. H. Damsté in 'De geschiedenis van het portret van Jasper Schade door Frans Hals', *Oud Holland* 99 (1985), pp. 38-39.

⁴ Met de naam van het gezelschap wilde men aangeven dat men er informeel en 'zonder wet of spreuk' samenkwam. In deze kleine kring van kunstvrienden waren geen reglementen nodig zoals men die bijvoorbeeld bij de tekenacademies of bij het genootschap *Felix Meritis* kende, evenmin had men er een zinspreuk gekozen die een hooggestemd programma moest verwoorden zoals het geval was bij genoot-

schappen als *Kunst zij ons Doel* en *Pax Artium Nutrix*.

⁵ Heintzen was makelaar van beroep; er zijn geen tekeningen van zijn hand bekend. Zijn gelijknamige zoon Julianus Antonius Heintzen jr. (1802-1878) was eveneens makelaar en staat te boek als amateurkunstenaar en kunstverzamelaar.

⁶ P. G. van Os was omstreeks 1810 naar 's-Graveland verhuisd en diende bovendien van 1813 tot 1814 als vrijwilliger in de vesting Naarden. Over deze episode in het leven van Van Os, gelardeerd met enkele algemene biografische gegevens: H. C. de Bruyn, 'De kunstschilder P. G. van Os en het beleg van Naarden in de winter 1813-1814', *Antiek* 11 (1976), pp. 17-38.

⁷ Te berekenen met behulp van bijvoorbeeld: W. Wijnaendts van Resandt, *Dagen, maanden, jaren. Tijdrekenkunde in kort bestek*, 's-Gravenhage 1979, p. 17.

⁸ Particuliere collectie; rood krijt, penseel in bruin, 208 × 191 mm, geannoteerd en gedateerd *Zonder Wet of Spreuk 23 Oct. 1815*. De tekening is afkomstig uit het bezit van de familie Brondgeest.

⁹ De studies zijn getekend op bladen van uiteenlopend formaat van 20 × 15 tot 38 × 27 cm. De meeste zijn met rood krijt getekend; tekeningen in zwart krijt of in potlood komen weinig voor. Er zijn ook studies met een lichte contourtekening, meestal in rood krijt en vervolgens fors met bister gewassen. Figuurstudies door Ruytenschildt bevinden zich onder andere in de collecties van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam en de Fondation Custodia te Parijs (de laatstgenoemde collectie is voor dit onderzoek niet geraadpleegd). Achttien figuurstudies in het Rijksprentenkabinet werden op 19 februari 1947 verworven op de veiling Amsterdam (Fa. H. Berkelouw), nr. 34. De in noot 1 genoemde groep van ongeveer 40 tekeningen van Ruytenschildt stamde uit particulier bezit. Een andere groep figuurstudies was gelegd in een kunstboek waaruit het Rijksprentenkabinet enkele landschapstudies kocht; zie *Bulletin van het Rijksmuseum* 32 (1984), p. 29.

¹⁰ Respectievelijk: Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, inv.nr. AJR 2, en Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nrs. 1947:13, 1947: 20 en 1947:11.

¹¹ Particuliere collectie; zwart en rood krijt, 204 × 176 mm. Uit hetzelfde tekenseizoen stamt nog een tekening van 22 februari 1808 die wel

Zonder Wet of Spreuk geannoteerd is (Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, inv.nr. AJR 2; zwart krijt, 225 × 180 mm). De *Tot meerdering van Kunst*-tekening uit 1807 wijkt af van alle andere figuurstudies van Ruytenschildt door het gecombineerde gebruik van zwart en rood krijt. Het is op een na de oudste figuurstudie die mij van Ruytenschildt bekend is. De oudste studie is gedateerd zondag 26 december 1802 (particuliere collectie; zwart krijt, 275 × 221 mm).

¹² Particuliere collectie; rood krijt, 232 × 226 mm. Het Wapen van Embden, een van de vele logementen aan de Nieuwendijk (nu nr. 196), was ongetwijfeld de plaats waar Ruytenschildt het blad tekende. Het lag vlak naast het logement De Zon, op het huidige nr. 192, waar omstreeks 1765–1770 een tekengenootschap samenkwam.

¹³ Particuliere collectie; zwart krijt, 310 × 205 mm. Met de aanduiding *Modern Collegie* werd bedoeld dat men in groepsverband naar een gekleed model oefende, als tegenstelling tot het academische tekenen naar een naaktmodel; zie P. Knolle, 'Het departement der tekenkunde van Felix Meritis', *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 15 (1983), p. 158.

¹⁴ Otterlo, Rijksmuseum Kröller-Müller, inv.nr. 559 kl 1; rood krijt, 196 × 135 mm, gesigneerd. Deze figuurstudie maakt deel uit van een reeks van tien dergelijke tekeningen, waarvan er drie gesigneerd zijn; zie H. Th. Colenbrander en J. D. van der Waals, *Rijksmuseum Kröller-Müller. Tekeningen van de 16de tot de 19de eeuw*, Otterlo 1981, cat.nrs. 437-458.

¹⁵ J. de Vries, 'Iets over W. J. van Troostwijk', *Vaderlandsche letter-oefeningen*, 2de stuk, Amsterdam 1815, p. 242. Op basis van dit levensbericht, dat feitelijk de tekst was van de bij Felix Meritis uitgesproken herdenkingsrede, wordt het tekengenootschap ook vermeld door J. Knoef in zijn artikel over Van Troostwijk in: *Tusschen Rococo en Romantiek*, 's-Gravenhage 1943, pp. 116–118 (eerder verschenen in: *Elsevier* 78 (1929), pp. 361–374). In zijn artikel over P. G. van Os in dezelfde bundel maakt Knoef nogmaals melding van dit genootschap (p. 260). De bij die gelegenheid opgegeven naam *Arte et Amicitia* berust op een vergissing. Jeronimo de Vries benadrukt in zijn rede juist het feit dat Van Troostwijk in twee verschillende genootschappen regelmatig bij een kring van kunstvrienden verkeerde. Het eerste was een gezelschap *hetwelk, aan Kunst en Vriendschap gewijd (de zinspreuk is: Arte et Amicitia), ter beschouwing van Teekeningen op den Donderdag gewoon*

is bijeen te komen. Het andere was het gezelschap van de reeds genoemde kunstenaars met wie Van Troostwijk *niet ter beschouwing, maar ter beoefening van kunst, een vaste bijeenkomst had*. Laatstgenoemd genootschap wordt niet door Knolle genoemd in zijn overzicht van Amsterdamse tekengezelschappen die vóór de inwijding van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in 1822 actief waren (*op.cit.* (noot 13), p. 178, noot 1).

¹⁶ Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, inv.nr. AJR 2; zwart krijt, 255 × 181 mm, op de achterzijde geannoteerd *Zonder Wet of Spreuk 22 februari 1808*.

¹⁷ Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. A 554; zwart krijt, penseel in bruin, 159 × 133 mm. De gedachte aan een copie door Ruytenschildt kan, gezien de andere tekeningen met dezelfde annotatie, worden uitgesloten.

¹⁸ Afgebeeld in J. Knoef, 'W. J. van Troostwijk', in: *op.cit.* (noot 15), p. 125 en p. 127.

¹⁹ Knolle, *op.cit.* (noot 13), p. 148 en pp. 158-160. Ook op de uitbeeldingen van de tekenzaal van Felix Meritis (door Jaques Kuyper en door Adriaan de Lelie) zijn de modellen een *à l'antique* geklede vrouw en een mannelijk naakt; zie F. Grijzenhout (red.), cat. tent. *Edele eenvoud. Neo-classicisme in Nederland 1765–1800*, Zwolle 1989, cat.nrs. 277–278.

²⁰ Van Troostwijk: Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. A 3999; zwart krijt, 197 × 153 mm, gemonogrammeerd en gedateerd 1808. Hulswit: Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, inv.nr. JH 32; rood krijt, 226 × 184 mm, gemonogrammeerd.

²¹ Particuliere collectie; rood krijt, 293 × 210 mm, gemonogrammeerd en op de achterzijde gedateerd en geannoteerd *Zonder Wet of Spreuk 13 februari 1815*.

²² Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, inv.nr. JB 4; rood krijt, 269 × 191 mm, gesigneerd en gedateerd 1815.

²³ Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. A 2356; zwart krijt, penseel in bruin, 225 × 156 mm.

²⁴ In verband met deze door Westenberg en andere leden van het genootschap gebruikte techniek van rood krijt en penseel in bruin kan gewezen worden op een ooit aan Nicolaes Maes toegeschreven blad in deze techniek (Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, collectie De Grez, cat. 1914, nr. 2383, met afb.; 190 × 160 mm). Deze tekening, waarover mevrouw A. Zwollo bij de

reproductie in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie aantekende dat zij waarschijnlijk 19de-eeuws is, komt mogelijk uit de kring van *Zonder Wet of Spreuk*. Met bister gewassen krijttekeningen zijn bekend van Brondgeest, Hulswit, Westenberg, Praetorius en Ruytenschildt.

²⁵ Lithografie, 272 × 215 mm, rechtsonder gesigneerd met initialen. De prent is waarschijnlijk omstreeks 1820 te dateren.

²⁶ Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, inv.nr. PK 30; rood krijt, 265 × 202 mm (linksonder een signatuur uitgevlakt).

²⁷ Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, inv.nr. AW 2578; rood krijt, 220 × 147 mm, gemonogrammeerd en gedateerd 1810. De tekening draagt op het opzetkarton een opdracht van Brondgeest: *Dit bagatel uit vriendschap en hoogachting geoffreerd aan mijn onderwijzer in de schilderkunst P.G. van Os*.

²⁸ Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. A 676 en A 677; ets, 113 × 167 mm.

²⁹ Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. 1947:16; rood krijt, 325 × 204 mm, op de achterzijde geannoteerd *Zonder Wet of Spreuk 4 november 1816*.

³⁰ Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. 1967:11; rood krijt, 247 × 180 mm, gesigneerd en gedateerd 1813.

³¹ Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. A 2398; rood krijt, 222 × 150 mm.

³² Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. A 1080; doek, 51 × 61 cm, gemonogrammeerd en gedateerd 1814; zie P. J. J. van Thiel e.a., *All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam*, Amsterdam 1976, p. 382.

³³ Veiling 's-Gravenhage (Van Stockum), 4 september 1985, nr. 11 (m. afb.): *Gezicht op Haarlem vanaf de duinen bij Kraantje Lek*; doek, 53 × 68 cm, gesigneerd en gedateerd 1813. Bij het schilderij was de tekening voor de zittende vrouw (rood krijt, ca. 200 × 250 mm). Het is verleidelijk om een soortgelijke ontlening te vermoeden bij het schilderij met een spinend vrouwtje dat Brondgeest in 1818 inzond op de Amsterdamse Kunsttentoonstelling (Van Eijnden & Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst sedert de helft der XVIII eeuw*, dl. 3, Haarlem 1820, p. 274); dit onderwerp komt voor op drie figuurstudies van Ruytenschildt (ongedateerd: Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. 1947:7; gedateerd 1814: Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, inv.nr. AJR 4; gedateerd 1821: particuliere col-

lectie) en op een figuurstudie door Praetorius (ongedateerd: particuliere collectie).

³⁴ Veiling Amsterdam, 28 oktober 1839, omslag Q. De figuurstudies waren getekend met rood krijt, zwart krijt en Oostindische inkt.

³⁵ Zie noot 12.

³⁶ Veiling Amsterdam (Mak van Waay), 27 februari 1968, nr. 373a; paneel, 37 × 48 cm, gesigneerd en gedateerd 1811.

³⁷ Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, inv.nr. PK 174; rood krijt, 156 × 201 mm.

³⁸ Paneel, 37 × 49 cm, gesigneerd en gedateerd 1810. Het schilderij bevond zich in 1948 bij Kunsthandel P. A. Scheen te 's-Gravenhage en werd afgebeeld in: P. A. Scheen, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950*, deel 2, 's-Gravenhage 1970, afb. 139. De aquarel: Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen, inv.nr. P. G. van Os 1; 275 × 410 mm, gesigneerd en gedateerd 1812. De eveneens in Rotterdam bewaarde pendant van de aquarel heeft als stoffage twee figuren die zeer waarschijnlijk ook aan *Zonder Wet of Spreuk*-standjes ontleend zijn.

³⁹ Veiling London (Sotheby's), 15-1-1976, nr. 72 (met afb.); aquarel, 220 × 280 mm, gesigneerd en gedateerd 1833. Van Os gebruikte dezelfde studie ook nog eens bij de stoffage van een (ongedateerd?) landschap dat zich in 1973 bevond bij Kunsthandel Galerie des Arts in 's-Gravenhage (doek, 70 × 92 cm; afbeelding bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie). De tekening van Ruytenschildt werd afgebeeld in de aankondiging van de tentoonstelling te Asperen (zie noot 1). Deze studie is, afgaand op het uiterlijk van de jongen die we kennen van andere bladen van het tekengenootschap, waarschijnlijk te dateren omstreeks 1810-1812.

⁴⁰ Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, collectie De Grez, nr. 720; zwart krijt, 159 × 162 mm, gemonogrammeerd en op de keerzijde de opdracht: *Geoffereerd aan mijne vrind Gt. Muller; bij de geleegendheid van deszelfs 33. Verjaardag op den 20 Septemb. 1812*. Het blad kwam voor in de nalatenschaapsveiling van Muller op 3 april 1827, Kunstboek E, nr. 68, maar werd waarschijnlijk (door de familie?) teruggetrokken uit de veiling zoals blijkt uit de geannoteerde veilingcatalogus bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie. De veiling bevatte wel de schilder- en tekenbenodigdheden van Muller, doch geen werk van hem. Kunstboek E bevatte behalve de tekening van Hulswit ook

figuurstudies door Michaëlis, Daiwaille, Ruytenschildt en Stokvisch.

⁴¹ Particuliere collectie; paneel, 62,5 × 46 cm, gesigneerd en gedateerd 1811 (foto bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie). In dit schilderij lijkt met name ook de zittende vrouw ontleend aan een *Zonder Wet of Spreuk*-studie.

⁴² Particuliere collectie; zwart krijt, penseel en grijs, 151 × 125 mm, gesigneerd. Het is onzeker wanneer Praetorius de tekening van Hulswit copieerde; uit Hulswits opdracht blijkt dat hij in september 1812 afstand deed van dit blad, terwijl Praetorius het jaar daarop pas bij Hulswit in de leer kwam.

⁴³ Particuliere collectie; doek, 54 × 45 cm, gesigneerd en gedateerd 1826. Het schilderij werd afgebeeld in de veilingcatalogi 's-Gravenhage (Van Marle & Bignell), 14 maart 1977, nr. 276 en Amsterdam (Sotheby Mak van Waay), 9 maart 1978, nr. 776.

⁴⁴ Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. 67:12; rood krijt, 179 × 265 mm, gesigneerd en gedateerd 1816.

⁴⁵ Gezicht op de poort en het bruggetje van het Begijnhof te Amsterdam; Gemeentearchief Amsterdam, inv.nr. Spl.325-k; rood en zwart krijt, pen in bruin, penseel in bruin en grijs, 221 × 201 mm, gesigneerd en gedateerd 1814.

⁴⁶ P. Schatborn, *Figuurstudies. Nederlandse tekeningen uit de 17de eeuw*, 's-Gravenhage 1981, pp. 28–31.

⁴⁷ Het is overigens niet zo dat men telkens hetzelfde model een aantal weken na elkaar had. Men wisselde de modellen af. Een precieze chronologie kan alleen aan de hand van de tekeningen door Ruytenschildt vastgesteld worden.

⁴⁸ Voor het gebruik van een *Pictura*-tekening in een voltooide compositie; zie (J. M. de Groot), cat. tent. *150 jaar Dordtse tekenkunst*, Dordrecht 1984, cat.nr. 50. Voor voorbeelden van studietekeningen van *Kunstliefde* die gebruikt werden in schilderijen; zie Louis van Tilborgh en Anne-mieke Hoogenboom, *Tekenen destijds. Utrechts tekenonderwijs in de 18de en 19de eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1982, afb. 14–17, 21–22 en 34.

⁴⁹ Over de kunsttheoretische achtergronden van deze voorkeur, die in 1781 en 1785 bij de Amsterdamse tekenacademie verwoord is door Cornelis Ploos van Amstel, zij hier kortheids-halve verwezen naar: P. Knolle, 'Cornelis Ploos van Amstel als pleitbezorger van de 'Hollandse'

iconografie', *Oud Holland* 98 (1984), speciaal pp. 46–48; en: P. Knolle, 'Modeltekenaars in zakformaat: een aan J. E. Marcus (1774–1826) toegeschreven tekening', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 38 (1987), p. 179 e.v.

De verhouding tussen de poses van de eigentijds geklede modellen en het vormenrepertoire dat ontleend kon worden aan de klassieke oudheid, is zeer complex en zal per stad, en waarschijnlijk zelfs per tekengenootschap, anders gelegen hebben. Aan de hand van de theorie van vooral Ploos, waarvan juist bewezen is dat hij in andere opzichten soms ver van de praktijk stond, en gesteund door slechts enkele overtuigende voorbeelden uit de veelheid van figuurtekeningen, lijken de conclusies enigszins overtrokken in: L. van Tilborgh (red.), cat.tent. *Op zoek naar de Gouden eeuw. Nederlandse schilderkunst 1800–1850*, Zwolle 1986, p. 16. De daar gevonden overeenkomst tussen een oefenstandje en de houding van de Venus Pudica kan bij gebrek aan soortgelijke voorbeelden een opmerkelijk toeval zijn in plaats van één uit een reeks van bewuste navolgingen van de klassieke oudheid. Bij het traceren van Nederlandse navolging van de klassieken gaat zeker te ver: cat. tent. *Edele eenvoud. Neo-Classicisme in Nederland 1765–1800*, Haarlem 1989, p. 244. De daar besproken studietekening van Jacob Ernst Marcus vertoont slechts een zeer oppervlakkige gelijkenis met de Cleopatra Belvedere Pudica. Hoewel in beide gevallen een uitgestrekt slappende vrouw uitgebeeld is, ontbreekt de karakteristieke plaatsing van de armen van het beeld bij het model op de tekening geheel. Ook de houding van de benen vertoont weinig overeenkomst.

⁵⁰ Men hoeft niet lang te zoeken naar *Zonder Wet of Spreuk*-poses die ook op 17de-eeuwse tekeningen voorkomen. Zo kan bijvoorbeeld de door Daiwaille en Van Os bekende zittende jongen (afb. 21–23, noot 37–38) vergeleken worden met een tekening en schilderij door Pieter van Laer (zie: P. Schatborn, *op.cit.* (noot 46), p. 63); de door Van Troostwijk en Hulswit getekende zittende vrouw met een mand op schoot (afb. 6–7, noot 20) komt enigszins overeen met tekeningen en een schilderij van Adriaen van de Velde (P. Schatborn, *op.cit.* (noot 46), pp. 116–117).

⁵¹ Hierin verschillen ze niet alleen van de acties van academiënaakten, maar ook van de oefen-tekeningen die wij kennen van bijvoorbeeld de Dordtse kunstenaars. Deze laatsten oefenden zich, onder leiding van Abraham en Jacob van Strij, vaker in staande poses waarbij handelin-

gen te pas kwamen, zoals het trekken aan een touw, het duwen van een slee, het rapen of samenbinden van takken, etc.

⁵² Over Marcus: P. Knolle, *op.cit.* (noot 49), pp. 172–184 (met opgave van eerdere literatuur).

⁵³ J. Knoef, *op.cit.* (noot 15), p. 126; de bij Knoef op pp. 117 en 121 afgebeelde zittende oude man komt voor op plaat 5 van Marcus' *Prentwerk* en de op p. 125 en p. 127 afgebeelde vissende jongen (zie noot 18) komt voor op plaat 50.

⁵⁴ Van Troostwijk: Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. A 552; zwart krijt, 173 × 150 mm, gemonogrammeerd en gedaterd 1807. Marcus: Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. 1935:24; zwart krijt, 187 × 275 mm, gesigineerd. In het *Prentwerk* komt dit model tweemaal voor, op de platen 34 en 36 uit het najaar van 1810, waarbij de man opmerkelijk genoeg van verschillende zijden is weergegeven.

⁵⁵ J. Knoef, *op.cit.* (noot 15), p. 126.

⁵⁶ Over de oprichters van *Kunst zij ons Doel*: Van Eijnden & Van der Willigen, *op.cit.* (noot 33) dl. 3, pp. 110, 128 en 180; over de prijswinnaars en de leden: *Idem*, dl. 3, pp. 9, 136, 160, 163, 257, 275, 378, 494 en dl. 4, pp. 366, 442, 476 en 479. Het Rijksprentenkabinet verwierf onlangs de lidmaatschapsbul die op 6 juli 1809 werd uitgereikt aan Johan Christiaan Willem Safft (1778-1849), ondertekend door Harmanus Vinkeles Jansz. en Anthonij van den Bosch (inv. doc. & obj. 1990:9).

⁵⁷ In Nederlands openbaar bezit bevinden zich geen *Zonder Wet of Spreuk*-studies van Saporas, Brandt, Muller, Dasveldt, P. G. van Os, G. J. J. van Os en Heintzen. Van een aantal andere leden slechts enkele: Michaëlis (1), Praetorius (1), Bernard (2), Daiwaille (3) en Westenberg (3). Een viertal op naam van Michaëlis bewaarde figuurstudies in Teylers Museum te Haarlem (inv.nrs. Y 63 a–d) dienen aan Johannes Pieter Visser Bender toegeschreven worden (zie: *Delineavit et Sculpsit. Tijdschrift voor Nederlandse prent- en tekenkunst tot omstreeks 1850*, Leiden 1990, ter perse).

⁵⁸ Veiling Amsterdam, 20 oktober 1822, respectievelijk omslag Q en omslag S.

⁵⁹ Vergelijk hiervoor de monogrammen van Van Troostwijk en Westenberg, van Hulswit en Dasveldt, en van Ruytenschildt en Brondgeest. Dat het kiezen van een bepaald type signatuur of monogram kan getuigen van een artistieke oriëntatie blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit de

wijze waarop men in de 16de eeuw varianten koos op het monogram van Albrecht Dürer.

⁶⁰ Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum, inv.nr. A 25248 (afkomstig uit het bezit van de familie Brondgeest); zwart krijt op blauw papier, 219 × 274 mm (de tekening is doorgegriffeld voor een helaas niet teruggevonden prent). Op de keerzijde staat een onvoltooide studietekening van het hoofd van een oudere vrouw met een mutsje. Een dergelijk model heeft enige tijd voor *Zonder Wet of Spreuk* gezeten, doch er is helaas geen andere studie van deze pose bekend.

⁶¹ Behalve de reeds genoemde tekeningen zijn mij nog de volgende voorbeelden bekend van *Zonder Wet of Spreuk*-poses, waarvan versies van twee kunstenaars bewaard zijn:
– staand meisje met een bos riet of stro, rugfiguur: J. Hulswit (Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum, inv.nr. A 10550, rood krijt, penseel in bruin) en toegeschreven aan A. J. Ruytenschildt (waarschijnlijk ten onrechte) (Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. 1977:21, rood krijt).
– staand meisje: J. Hulswit (coll. H. van Leeuwen, Amerongen, inv.nr. A 540, zwart krijt) en H. Stokvisch (Otterlo, Rijksmuseum Kröller-Müller, inv.nr. 559 kl 2, cat. 1981 nr. 450, rood krijt).
– liggende vrouw: A. J. Ruytenschildt (particuliere collectie, rood krijt, geannoteerd *Zonder Wet of Spreuk 14 maart 1814* en H. Stokvisch (Otterlo, Rijksmuseum Kröller-Müller, inv.nr. 559 kl 3, cat. 1981 nr. 449, rood krijt).
– staand meisje met melkemer aan de arm, rugfiguur: A. J. Ruytenschildt (Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. 1947:23, rood krijt, penseel in bruin en grijs, geannoteerd *Zonder Wet of Spreuk 20 februari 1815*) en H. Stokvisch (Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. Felix Meritis 142, rood krijt).
– zittende jongen met hoed: A. J. Ruytenschildt (Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv.nr. 1947:15, rood krijt, geannoteerd *Zonder Wet of Spreuk 30 december 1816*) en P. E. H. Praetorius (particuliere collectie, rood krijt, penseel in bruin).